

ابعاد سلامتی در «ذخیره خوارزمشاهی» حکیم اسماعیل جرجانی

علی اصغر یزدان بخش^۱

دانشجوی دکتری حکمت متعالیه، دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش‌ها است که منظور از سلامتی چیست؟ آیا سلامتی فقط به جسم ارتباط دارد؟ یا علاوه بر جسم به نفس یا روح هم ارتباط دارد؟ آیا جرجانی در کتاب ذخیره خوارزمشاهی علاوه بر جنبه جسمی و بدنی به سایر ابعاد سلامتی هم پرداخته است؟ آیا از نظر جرجانی این ابعاد در یکدیگر تأثیر و تأثر دارند؟ این تحقیق با بهره‌گیری از شیوه کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی است که در آن ابتدا با بررسی اسناد و مدارک و داده‌های تاریخی به توصیف مسئله پرداخته شده و سپس بر اساس تجزیه و تحلیل داده‌ها این نتایج منطقی استخراج گردیده است که: «سلامتی» فقط به سلامتی بدن و سلامتی جسمانی اختصاص ندارد بلکه شامل سلامتی روحی یا نفسانی هم می‌شود، علاوه بر این دو بُعد، بُعد اجتماعی سلامت راهم که اهمیتش کمتر از دو مورد قبل نیست، نمی‌شود نادیده گرفت. هرچند پرداختن به سلامت اجتماعی سابقه چندانی ندارد ولی با مراجعه به کتاب ذخیره خوارزمشاهی درمی‌یابیم که جرجانی به سه بُعد سلامتی جسمی، روحی و اجتماعی آگاهی داشته و در موارد فراوانی به اهمیت این سه جنبه و ارتباط آن‌ها با یکدیگر اشاره و تصریح داشته و راه‌های حفظ هر کدام را نیز بیان کرده است.

کلیدواژه: سلامتی، سلامتی روحی، سلامتی اجتماعی، ذخیره خوارزمشاهی، حکیم اسماعیل جرجانی.

^۱ علی اصغر یزدان بخش، دانشگاه فردوسی مشهد ۰۹۱۵۳۱۴۴۲۷۶ yazdan_bakhsh@yahoo.com

مجموعه مقالات همایش ملی حکیم سید اسماعیل جرجانی

۱۰ اردیبهشت ماه ۱۳۹۶ - دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرگان

۱- مقدمه

در این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است، بدین ترتیب که ابتدا با استفاده از داده‌های گردآوری شده وضعیت مورد مطالعه توصیف شده است و سپس به تحلیل و بررسی آن‌ها پرداخته و نتایج مرتبط به دست آمده است.

انسان‌ها از دیرباز با سلامتی جسمی و بدنی به عنوان یکی از بارزترین ابعاد سلامتی آشنایی داشتند ولی از سلامتی روحی و اهمیت آن کمتر آگاهی داشتند درحالی که آسیب‌های روانی و روحی تأثیراتی به مراتب عمیق‌تر و ماندگارتر در انسان دارند، انسان همچنان که نمی‌تواند از سلامت جسمی صرف نظر کند نمی‌تواند نسبت به مورد علاقه دیگران واقع شدن، احساس تعلق به گروه، داشتن فرزند، خانواده و اطرافیان، دوستی، مردم‌داری، امنیت، حس امنیت آزادی، خلاقیت... در نتیجه سلامت روانی بی تفاوت باشد که البته این توجه به «بعد روانی» در دوره‌های گذشته خیلی مرسوم نبوده است هرچند بزرگان ما در موارد گوناگون به آن اشاراتی کرده‌اند از قبیل: «إِنَّ هَذِهِ الْقُلُوبَ تَمَلُّ كَمَا تَمَلُّ الْأَبْدَانُ فَأَبْتَغُوا لَهَا طَرَائِفَ الْحِكْمِ». همانا این دل‌ها همانند بدن‌ها افسرده می‌شوند پس برای شادابی دل‌ها سخنان زیبای حکمت‌آمیز را بجوید. (۱)

این پژوهش با بررسی نظرهای جرجانی در کتاب «ذخیره خوارزمشاهی» به تعریف سلامتی از دیدگاه وی می‌پردازد و به این پرسش‌ها پاسخ می‌دهد که منظور از سلامتی چیست؟ آیا سلامتی محدود به جسم و روح است یا خیر؟ و اینکه جرجانی در کتاب ذخیره خوارزمشاهی به چه ابعادی از سلامتی پرداخته است؟ با توجه به جایگاه ویژه علمی جرجانی و اهمیت کتاب وی و جدید بودن چنین تحقیقی بر محققین گرامی لازم است با انگیزه‌ای قوی به بررسی عمیق‌تر این موارد در این کتاب ارزشمند بپردازند.

۲- «سلامتی» و ابعاد آن

سلامتی یکی از برترین و بارزترین نعمت‌ها و موهبت‌های الهی است که همگان خواهان آن هستند، حجم بالایی از دعاها و خواسته‌های ما از خداوند برای اعطا یا حفظ همین موهبت است بسیاری از واجبات و مستحبات به حفظ همین نعمت ارتباط دارد و بسیاری از حرام‌ها و مکروه‌ها نیز به علت در تعارض بودن با سلامتی انسان، واجد چنین صفت یا حکم شرعی گردیده‌اند.

سازمان بهداشت جهانی WHO به عنوان مرجع سازمان دهنده بهداشت جامعه جهانی در نظامنامه خود «سلامت» را این گونه تعریف می‌کند:

«سلامتی عبارت است از یک حالت آسودگی کامل جسمی، روانی، اجتماعی و یک وضعیت کامل فیزیکی، روانی و اجتماعی و تنها به نبود بیماری یا ناتوانی اطلاق نمی‌شود.» (۲)

^۱ world health organization

مجموعه مقالات همایش ملی حکیم سید اسماعیل جرجانی

۱۰ اردیبهشت ماه ۱۳۹۶ - دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرگان

سلامتی به عنوان یکی از نعمت‌های بسیار ارزشمند پروردگار ابعاد گوناگونی را در برمی‌گیرد که با توجه به آن می‌توان گفت انسان سالم انسانی است که از سه گونه سلامتی بهره‌مند باشد: سلامت جسمی، سلامت روحی-روانی، سلامت اجتماعی و البته این نعمت همواره زمانی که وجود دارد موردتوجه قرار نمی‌گیرد. در بحارالانوار آمده است: حضرت رسول صلی‌الله علیه و اله و سلم فرمود دو نعمت است که قدر آن دانسته نمی‌شود امنیت و سلامتی. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): نِعْمَتَانِ مَكْفُورَتَانِ الْأَمْنُ وَالْعَافِيَةُ (۳).

اگر سلامت انسان را به‌طور کلی در نظر بگیریم با بخشی روبرو می‌شویم که نه جسمانی است و نه مربوط به سلامت روان است، یکی از ارکان سلامت، سلامت اجتماعی است که از نظر گروهی از صاحب‌نظرها عامل عمده بسیاری از بیماری‌ها است و امروزه آن را بُعد سوم سلامتی به شمار می‌آورند و درعین‌حال از آنجایی که این بخش از سلامت بسیار مبهم و غیرملموس است، گروهی آن را نوعی تطابق و سازگاری فرد با محیط پیرامون خود دانسته‌اند و لذا آن را به‌نوعی به جنبه‌های روانی و فردی بازگردانده‌اند ولی همواره انسان‌ها در طول تاریخ عوامل گوناگونی را از قبیل عوامل ژنتیکی، تغذیه سالم، محیط‌زیست سالم، محیط امن، خواب کافی، پوشاک مناسب، سرپناه خوب و... در بُعد جسمی و نیز: اعتماد به نفس، عشق، به رسمیت شناخته شدن از سوی دیگران، داشتن فرزند، خانواده و اطرافیان دوستی، مردم‌داری، امنیت، حس امنیت، آزادی، خلاقیت و... را در بُعد روانی برای یک زندگی سالم در نظر می‌گرفته‌اند.

بندهایی از سیاست‌های کلی «سلامت» ابلاغ‌شده از طرف مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای نیز به این تعداد ابعاد سلامتی اشاره دارد:

- «تحقق رویکرد سلامت همه‌جانبه و انسان سالم در همه قوانین، سیاست‌های اجرایی
- ارتقاء سلامت روانی جامعه با ترویج سبک زندگی اسلامی - ایرانی،
- رفع موانع تنش‌آفرین در زندگی فردی و اجتماعی، ترویج آموزش‌های اخلاقی و معنوی و ارتقاء شاخص‌های سلامت روانی.» (۴)

۳- «سلامتی» در کتاب ذخیره خوارزمشاهی

ذخیره خوارزمشاهی کتابی است در پزشکی که اسماعیل جرجانی آن را در حدود ۵۰۴ هجری قمری به زبان فارسی نوشته است. این کتاب در زمان تألیف بزرگ‌ترین کتاب پزشکی به زبان فارسی بود جرجانی خود در باب تفصیل کتاب در مقدمه اثر می‌گوید:

«و خاصیت این کتاب تمامی است از بهر آنکه قصد کرده آمده است تا اندر هر بابی آنچه طبیب را اندر آن باب به باید دانست از علم و عمل به تمامی یاد کرده آید و معلوم است که بر این نسق هیچ کتابی موجود نیست.» (۵)

«کتاب ذخیره خوارزمشاهی از زمان تألیف به بعد همواره جزو ارکان کتب طبی شمرده می‌شده است و بنا به قولی هر که می‌خواست در پزشکی ماهر شود می‌بایست پنج کتاب عمده که یکی از آن‌ها ذخیره خوارزمشاهی بود را به دقت مطالعه کرده باشد» (۶)

این کتاب علاوه بر اینکه دائرةالمعارف بزرگی در علم پزشکی است شامل قریب ۷۵۰۰۰۰ واژه، در ۷۵ باب و ۱۱۰۷ فصل است، کتاب ذخیره شامل ده جلد با عناوین گوناگون است جرجانی در تنظیم کتاب ذخیره مطالب آن بخش را

مجموعه مقالات همایش ملی حکیم سید اسماعیل جرجانی

۱۰ اردیبهشت ماه ۱۳۹۶ - دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرگان

ذکر و سپس به ترتیب به تشریح مطالب می‌پردازد از جمله به مسئله بهداشت و تندرستی و پیشگیری از ابتلای به بیماری‌ها، بهداشت دهان و دندان و بیماری‌های آن و روش درمان آن‌ها، مسائل بهداشت مو و ناخن و مباحث آرایشی، بهداشتی ... توجه نموده و به‌طور مفصل آن‌ها را توضیح داده است.

عنوان کتاب سوم را جرجانی «در تدبیر نگهداری تندرستی، خواب و بیداری، حرکت و سکون و شناخت امراض نفسانی» قرار می‌دهد که بیان‌کننده شناخت و آگاهی ایشان نسبت به بیماری‌های روحی و روانی است.

جرجانی در تعریف طبابت می‌گوید: «طب صنعتی است که طبیب از وی اندر حال‌های تن مردم و درستی و بیماری او نگاه کند ... و به نزدیک داشتن چیزهای سودمند و دور داشتن چیزهای زیان‌کار بیماری از وی درمی‌کند. پس چاره نیست طبیب را از شناختن سبب‌های تن درستی و بیماری»؛ (۷) بنابراین از نظر وی هر امری در زندگی که به سلامتی و بیماری ارتباط داشته باشد مربوط به کار طبیب هم می‌شود که البته با توجه به اینکه بیماری‌های نفسانی و اجتماعی را از اقسام بیماری‌ها می‌داند به طبیب اجازه دخالت در این امور را هم می‌دهد.

یکی از مباحث بسیار ارزشمند که جرجانی به آن‌ها پرداخته است و آن را برای حفظ تندرستی انسان لازم شمرده و به‌طور مبسوط به شرح آن پرداخته است، اصول ضروری شش‌گانه؛ هوا، آب، غذاها، حرکت و سکون، خواب و بیداری، احتباس و استفراغ و اعراض نفسانی؛ است و در این بین معتقد است حالات روحی و روانی یا اعراض نفسانی مهم‌ترین نقش را در حفظ تندرستی و درمان بیماری‌ها بر عهده‌دارند زیرا به سرعت هرچه تمام‌تر قوا و افعال را تحت تأثیر قرار می‌دهد این در حالی است که دیگر اصول شش‌گانه برای اثربخشی احتیاج به زمان دارند.

جرجانی علاوه بر سلامت جسمانی به سلامت روحی هم اهمیت می‌دهد است به طوری که در کتاب سوم خودش از مجموعه ده کتاب به تندرستی و بهداشت تن و روان پرداخته است و مباحثی از قبیل تأثیر هوا و خواب و بیداری و حرکت و سکون و عطرها و مصرف انسان را مورد بحث قرار داده است و معتقد است بر اطبا لازم است که منافع و مضرات حالات روحی و روانی مختلف اعم از شادی و غم، ترس و خشم و ... را بشناسند تا بتوانند با بیماری‌ها مبارزه نمایند و تندرستی را به فرد بازگردانند. (۸)

و البته با توجه به شناخت و اعتقاد به سلامت اجتماعی، به نحوه رفتار و زندگی مطلوب در خانواده و شهر نیز بهاداده و می‌گوید: «گونه سوم حال‌های چیزها است که بیرون تن است و حال‌های شهرها و خانه‌ها» (۹) و سلامت اجتماعی را که امروزه به عنوان بُعد سوم سلامتی می‌دانند در زندگی دارای اهمیت فراوانی می‌داند.

۴- نتیجه‌گیری

۱- انسان دارای دو بُعد وجودی نفس و بدن است نفس مرتبه عالی و تکامل‌یافته و مجرد است و بدن مرتبه پست و نازل و سطح پایین، بنابراین سلامتی دارای دو جنبه است.

۲- «سلامتی» برآورده شدن معتدل همه نیازهای مطابق با طبیعت و فطرت انسان است

۳- به مقتضای؛ چو عضوی به درد آورد روزگار، دگر عضوها را نماند قرار؛ سلامتی هر کدام از این ابعاد به‌تنهایی میسر نیست.

مجموعه مقالات همایش ملی حکیم سید اسماعیل جرجانی

۱۰ اردیبهشت ماه ۱۳۹۶ - دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرگان

۴- جرجانی علاوه بر سلامت جسم و بدن، نسبت به سلامت روحی و سلامت اجتماعی نیز اعتقاد داشته و اهمیت این دو را بیشتر از سلامت جسم می‌دانسته است و بنابراین راهکارهایی هم برای سلامتی روحی و سلامتی اجتماعی در کتاب ذخیره بیان کرده است.

۵- مراجع

- (۱) نهج البلاغه، ۱۳۸۷، امام علی (ع)، ترجمه محمد دشتی، چاپ اول، قم، شهاب‌الدین، حکمت ۹۱، ص ۴۵۸.
- (۲) http://whoiran.org/Introduction_Farsi.htm
- (۳) بحارالانوار، علامه مجلسی، ج ۷۸، ص ۱۷۰.
- (۴) دفتر حفظ و نشر آثار مقام معظم رهبری <http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=26083>
- (۵) ذخیره خوارزمشاهی، ۱۳۴۴، جرجانی، اسماعیل بن حسن، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، دانشگاه تهران.
- (۶) تاریخ ادبیات در ایران، دکتر ذبیح‌الله صفا، ج ۲، صص ۴۴۹-۶۴۹.
- (۷) ذخیره خوارزمشاهی، ۱۳۴۴، جرجانی، اسماعیل بن حسن، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، دانشگاه تهران.
- (۸) معطر، ف، خدمات جرجانی به فرهنگ پزشکی ایران و جهان، در مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران، جلد اول، تهران، انتشارات موسسه توسعه دانش و پژوهش ایران، ۱۳۷۱.
- (۹) ذخیره خوارزمشاهی، ۱۳۵۲، جرجانی، اسماعیل بن حسن، به کوشش جلال مصطفوی، انجمن آثار ملی، کتاب سوم، قسمت اول، ص ۱۶-۱۵.